

ОСОБЛИВОСТІ ВМІСТУ ТА РОЗПОДІЛУ ВАЖКИХ МЕТАЛІВ У ҐРУНТАХ ГОРґАНІВ

Чернівецький національний університет

Установлено фоновий уміст окремих важких металів та особливості його розподілу по профілю буроземів лісових і лучних формацій однієї з найменш антропогенно зміненої частини Східних Карпат – Горганів.

Ключові слова: важкі метали, бурі гірсько-лісові і гірсько-лучні ґрунти, геохімічні коефіцієнти.

Yu. M. Dmytruk, I. I. Nazarenko, M. M. Turash, P. G. Nazarok

Chernivtsi National University

FEATURES OF A CONTENT AND ALLOCATION OF HEAVY METALS IN GORGAN'S SOILS

For not infringed antropogeneous of territory of East Carpathians – Gorgany is placed: a background content of separate heavy metals in soils; features of their allocation under the profile brown soil wood and bows vegetative association; a direction and intensity streams of migration.

Keywords: heavy metals, mountain-wood and mountain-meadow soils, geochemical coefficients.

Актуальною проблемою для території України залишається вивчення екологічного стану ґрунтового покриву не лише антропогенних ландшафтів, але й фонових екосистем. Результати таких розвідок дозволяють проводити аргументований моніторинг, виходячи з установлених величин умісту важких металів у компонентах біогеоценозів (Касимов, 2002). Залежність умісту металів від еколого-геохімічних умов зумовлює їх значну варіабельність, а строкатість природних факторів та їх вертикальна поясність у Карпатах посилюють геохімічну мінливість ґрунтів (Лабий, 1988). У таких умовах дослідження доцільно проводити для окремих реперних ділянок, а при виявленні аномалій умісту важких металів – організувати детальніші обстеження.

ОБ'ЄКТИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Горгани – частина Карпатської гірської країни, на території якої господарська діяльність досить обмежена (лісорозробки та тваринництво в особистих господарствах), що дозволяє характеризувати цей регіон як фоновий щодо хімічного забруднення. Ця частина Карпат розміщується між долинами рік Мізунка і Ріка на північному заході та р. Прут на південному сході. Найвища вершина – гора Сивуля (1818 м). У геологічній будові поширеними є пісковики та їх елювій – делювій, що на окремих вершинах виходить на поверхню, утворюючи «кам'яні» ріки, які мають місцеву назву – «горгани». До висоти 1300–1450 м зростають буково-ялинові і ялинові ліси, які вище переходять у чагарникове криволісся з гірської сосни («жерепу»). Між ними розміщуються гірські луки, що часто мають вторинне походження, на відміну від полонин, приурочених до вершин хребтів (Природа ..., 1968).

Досліджувалися бурі гірсько-лісові і гірсько-лучні ґрунти, розміщені в межах одного мезорельєфу, але під лісом та луками відповідно. Всі розрізи розташовані на схилах, за винятком розрізу № 4 (автономний). Зразки ґрунтів відбирали за генетичними горизонтами (гумусовий і перехідний, який в окремих місцях ділився на верхній і нижній перехідні) до материнської породи включно. У відібраних зразках визначали: уміст гумусу – за Тюрнімом, кислотність актуальну – потенціометрично, гідролітичну – за Каппеном, смність поглинання – за Альошиним, суму ввібраних основ – за Каппеном-Гільковцем, валовий уміст і кількість рухомих форм важких металів –

атомно-абсорбційною спектрофотометрією на основі азотнокислої витяжки з наступним випаровуванням пероксиду водню та в ацетатно-амонійному буферному розчині з $pH = 4,8$ відповідно.

Розраховувались геохімічні коефіцієнти: K_K – кларк концентрації валових (рухомих) форм певного елемента як відношення його кількості в даному місці до регіонального фонового вмісту; I_B – індекс насиченості ґрунтів як середньоарифметичне від кларків концентрації валових форм та I_P – індекс рухомих форм важких металів; K_R – коефіцієнт радіальної міграції як відношення вмісту елемента у певному генетичному горизонті даного ґрунту до середнього вмісту цього самого елемента в аналогічних генетичних горизонтах ґрунтів території дослідження; K_M – коефіцієнт місцевої міграції як відношення вмісту елемента у верхньому горизонті ґрунтів підпорядкованих ландшафтів до вмісту цього самого елемента у верхньому горизонті ґрунтів елювіального (автономного) ландшафту; рухомість – як відсоток умісту рухомих форм від валової кількості елементів (Перельман, 1975; Дмитрук, Слюсарчук, 2003). Значення коефіцієнтів від 0,90 до 1,10 свідчать про фоновий уміст, тобто про рівновагу між міграцією та акумуляцією; менші ніж 0,90 – про виніс елементів, а більші ніж 1,10 – про їх накопичення. Результати обробляли статистичними і математичними методами за допомогою пакета STATISTICA

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Характер профільного розподілу властивостей гірсько-лісових і гірсько-лучних буроземів цілком аналогічний (рис. 1), що є свідченням генезису ґрунтів унаслідок єдиних ґрунтоутворювальних процесів. Деяка різниця за властивостями лісових і лучних ґрунтів істотно не значуща ($p < 0,05$), тому на геохімічний стан цих ґрунтів вплинула перш за все спрямованість міграційних потоків, що пов'язана з ландшафтно-екологічними особливостями.

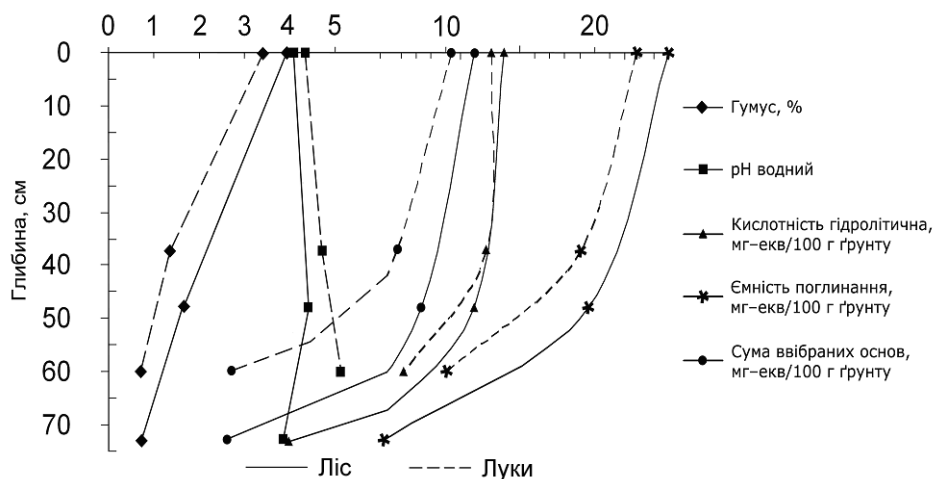

Рис. 1. Профільний розподіл показників ґрунтів

Установлено, що місцевий фон валових і рухомих форм елементів (табл. 1) знаходиться в межах амплітуди, установлені авторами, які вивчали вміст важких металів у ґрунтах Карпат (Лабий, 1988; Кабата-Пендіас, Пендіас, 1989; Руденко, Дмитрук, 1999; Дмитрук, 2003). Але ґрунтам Горганів притаманні окремі особливості профільного розподілу та кількості елементів.

Тільки середньозважений валовий уміст у ґрунті міді вищий під лісовими формаціями, усіх інших елементів – під лучними. Особливо велика різниця – за вмістом марганцю (602 та 274 мг/кг відповідно) і кадмію (0,38 та 0,22 мг/кг).

Таблиця 1

Статистичні показники фонового вмісту важких металів у буроземах Горганів, мг/кг

Горизонти	Pb	Cd	Cu	Ni	Cr	Zn	Fe	Mn
Валовий уміст								
H	16,8	0,24	5,77	15,0	7,05	22,0	7155	426
Hр	16,2	0,30	7,88	19,8	9,71	26,0	7300	546
Ph	15,8	0,29	8,92	25,6	8,95	26,8	7450	204
P	16,2	0,35	12,5	25,0	11,8	27,7	6455	314
Рухомі форми								
H	нв*	нв	0,28 (4,85)	0,77 (5,13)	нв	0,39 (1,77)	17,8 (0,25)	4,17 (0,98)
Hр	нв	нв	0,33 (4,19)	1,57 (7,93)	нв	0,55 (2,12)	18,9 (0,26)	6,13 (1,12)
Ph	нв	нв	0,29 (3,25)	1,53 (5,98)	нв	0,24 (0,90)	25,0 (0,34)	8,12 (3,98)
P	нв	нв	0,24 (1,92)	0,58 (2,32)	нв	0,68 (2,45)	43,2 (0,67)	8,38 (2,67)
Середньозважене для всіх ґрунтів (M±m)								
Валові форми	16,4±4,52	0,29±0,13	8,35±3,87	20,0±8,11	9,18±2,79	26,4±9,42	7067±2076	409±326
V, %	27,6	44,8	46,3	40,6	30,4	35,7	29,4	79,7
Рухомі форми	нв	нв	0,29±0,09 (3,47)	1,05±0,76 (5,25)	нв	0,48±0,47 (1,82)	24,9±14,0 (0,35)	6,20±5,42 (1,52)
V, %	–	–	31,0	72,4	–	97,9	56,2	87,4
Середньозважене для гірсько-лісових ґрунтів (M±m)								
Валові форми	15,3±4,01	0,22±0,12	8,92±3,71	19,2±7,87	8,82±3,08	25,1±9,38	6398±2057	273±88,6
V, %	26,2	54,5	41,6	41,0	34,9	37,4	32,2	32,4
Рухомі форми	нв	нв	0,31±0,10 (3,48)	1,06±0,77 (5,52)	нв	0,56±0,57 (2,23)	25,9±17,7 (0,40)	6,12±6,08 (2,24)
V, %	–	–	32,2	72,6	–	102	68,3	99,3
Середньозважене для гірсько-лучних ґрунтів (M±m)								
Валові форми	17,9±5,06	0,38±0,07	7,54±4,24	21,2±8,94	9,69±2,47	28,2±9,89	8024±1826	602±445
V, %	28,3	18,4	56,2	42,2	25,5	35,1	22,8	73,9
Рухомі форми	нв	нв	0,26±0,11 (3,45)	0,78±0,23 (3,68)	нв	0,45±0,54 (1,60)	25,8±15,5 (0,32)	7,66±7,01 (1,27)
V, %	–	–	42,3	29,5	–	120	60,1	91,5

* Визначення не проводилось; у дужках після M±m рухомих форм – рухомість металів, %.

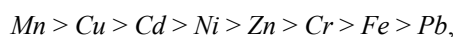
Уміст рухомих форм міді, нікелю і цинку вищий у ґрунтах лісових фітоценозів, а заліза та марганцю – у ґрунтах лучних. Отже, у бурих гірсько-лучних ґрунтах більша кількість металів спричинена не лише біоаккумуляцією, але й іншим характером міграційних процесів. Унаслідок впливу дернини лучних фітоценозів при випаданні опадів менший відсоток поверхневого стоку інфільтрується в ґрунтовий профіль порівняно з гірсько-лісовими ґрунтами, де підстилка краще пропускає вологу. Тому радіальне перенесення інтенсивніше в умовах лісових фітоценозів, а в умовах постійного перевищення кількості опадів над випаровуванням це й зумовлює інтенсифікацію вертикальної міграції елементів.

Відсоток рухомих форм металів від їх валового вмісту вищий на гірсько-лісових ґрунтах, що пов'язано з більшою кислотністю внаслідок впливу кислішого хвойного опаду. Рухомість важких металів зменшується в ряду: $Ni > Cu > Zn > Mn > Fe$ як для лісових, так і для лучних ґрунтів (табл. 1). Вища рухомість елементів під лісовими формаціями призводить до посиленої міграції і, як наслідок, до зменшення загальної кількості елементів в профілі ґрунтів.

Незважаючи на високу кислотність ґрунтового покриву Горганів, рухомість важких металів є досить низькою порівняно з аналогічним показником для ґрунтів передгірської і рівнинної території. Загалом тільки рухомість нікелю співрозмірна з такою для негірських ґрунтів, рухомість усіх інших елементів у 2–3 рази менша.

Максимум рухомості міді і нікелю виявлено в перехідному горизонті, а цинку та особливо марганцю й заліза – у ґрунотвірній породі (табл. 1), що пояснюється впливом на катіони металів із змінною валентністю процесів оглеєння, яке в цій частині профілю досить інтенсивне.

Варіабельність умісту рухомих форм, як і для інших районів, більша, ніж валового вмісту. Для останнього ряд мінливості такий:

у той час як для рухомих форм

Особливо великою є варіабельність рухомих форм цинку та марганцю. Для останнього це пов'язано з можливим існуванням різновалентних катіонів, співвідношення між якими досить динамічне для гірських ґрунтів.

Детальніше вивчення міграційних процесів проводилось на основі визначення геохімічних коефіцієнтів, зокрема коефіцієнта радіального виносу (K_R). Згідно з отриманими результатами (табл. 2) з верхнього горизонту лісових ґрунтів важкі метали переважно виносяться, у той час як в аналогічному горизонті лучних ґрунтів вони акумулюються, що також підтверджує вплив рослинного покриву на характер міграції металів.

Таблиця 2

Середні значення геохімічних коефіцієнтів важких металів

Горизонт	Форма*	Pb	Cd	Cu	Ni	Cr	Zn	Fe	Mn	I_B/I_P
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Кларки концентрації										
Бурі гірсько-лісові ґрунти										
H	B	0,94	0,56	0,65	0,69	0,64	0,61	0,98	1,06	0,77
	P	–	–	0,79	0,49	–	0,91	0,87	0,68	0,75
Hr	B	1,16	1,02	1,14	1,08	1,17	1,25	0,93	1,11	1,11
	P	–	–	1,22	1,72	–	1,59	0,63	1,06	1,24
Ph	B	1,03	1,29	1	1,34	1,02	1,07	1,16	0,74	1,08
	P	–	–	0,95	1,22	–	0,46	0,46	1,56	0,93
P	B	0,8	1,26	1,32	1,01	1,28	1,14	0,98	1	1,1
	P	–	–	1,04	0,45	–	0,8	0,8	0,82	0,78

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Бурі гірсько-лучні ґрунти										
Н	В	1,07	0,92	0,77	0,79	0,88	1,02	1	0,94	0,92
	Р	–	–	1,27	1,2	–	0,7	0,55	0,63	0,87
Нр	В	0,78	1,06	0,59	0,87	0,91	0,63	1,16	1,51	0,94
	Р	–	–	1,04	0,92	–	0,33	0,94	0,92	0,83
Р	В	1,13	1,09	1,76	1,44	1,28	1,35	0,84	0,58	1,18
	Р	–	–	0,62	0,76	–	2,09	1,72	1,63	1,36
2. Коефіцієнти радіального виносу										
Бурі гірсько-лісові ґрунти										
Н	В	0,85	0,53	1	0,89	0,79	0,7	0,68	0,87	0,79
	Р	–	–	0,86	0,79	–	1,33	1,19	0,85	1,0
Нр	В	1,1	0,77	1,29	1,05	1,06	1,21	0,55	0,82	0,98
	Р	–	–	1,13	1,37	–	1,47	0,81	0,9	1,14
Р	В	0,76	0,81	0,94	0,78	0,96	1,03	0,88	0,96	0,89
	Р	–	–	1,32	0,97	–	0,6	0,97	0,51	0,87
Бурі гірсько-лучні ґрунти										
Н	В	1,13	1,46	1	1,12	1,21	1,3	1,32	1,13	1,21
	Р	–	–	1,18	1,22	–	0,8	0,81	1,16	1,03
Нр	В	0,86	1,35	0,56	0,94	0,9	0,68	1,66	1,28	1,04
	Р	–	–	0,82	0,46	–	0,27	1,29	0,68	0,7
Р	В	1,25	1,18	1,06	1,22	1,21	1,37	1,12	1,04	1,18
	Р	–	–	0,67	1,02	–	1,38	1,02	1,49	1,12

* В – валовий уміст; Р – рухомі форми; остання колонка: індекси насичення ґрунтів – для K_K .

У перехідних горизонтах як лісових, так і лучних ґрунтів спостерігається рівновага між міграцією – акумуляцією важких металів: одні з них виносяться, інші – накопичуються.

У материнській породі характер міграційних процесів аналогічний гумусовому горизонту: під лісом – переважає винесення, під луками – нагромадження. Отже, підтверджується ефективність K_R , який на відміну від елювіально-акумулятивних коефіцієнтів дозволяє виявляти хід міграції і в материнській породі (Дмитрук, Слюсарчук, 2003). Виходячи із установлених змін напрямку міграції залежно від виду фітоценозу, можна стверджувати, що рівновага в перехідних горизонтах ґрунтів демонструє «транзитну» роль H_r . Дія геохімічних бар'єрів не проявляється через відсутність карбонатів, акумуляції мулу, різкого зменшення вмісту органіки в перехідних горизонтах.

K_R рухомих форм дещо відрізняється від їх валового вмісту, що звичайно ж пов'язано з більшою динамічністю та мінливістю рухомих форм елементів. Так, у верхньому гумусовому горизонті і лісових, і лучних ґрунтів спостерігається рівновага процесів міграції – акумуляції важких металів (табл. 2). У перехідних горизонтах гірсько-лісових ґрунтів переважає акумуляція, а гірсько-лучних – міграція. У материнській породі, навпаки, акумулюються важкі метали під луками, а мігрують з породи під лісовими ґрунтами (аналогічно валовому вмісту).

Наслідком процесів міграції – акумуляції є певна кількість важких металів у кожному ґрунтовогому профілі, тобто їх насиченість елементами. Останню характеризують такі коефіцієнти, як I_B або I_P (табл. 2). Згідно з ними у ґрунтах під лісовими формаціями важкі метали мігрують з гумусового, акумулюються в перехідному горизонті і в материнській породі їх кількість – у межах фону. Під луками I_P показує винесення важких металів з гумусового і перехідного горизонтів та акумуляцію в материнській породі. Обчислені значення I_B показали, що під лучними формаціями валово-

вий уміст важких металів знаходиться в межах фону в двох верхніх горизонтах і акумулюються в ґрунотвірній породі.

Фон та акумуляція металів у материнській породі досліджуваних ґрунтів незалежно від виду фітоценозу свідчать про її визначальну роль у формуванні геохімічного статусу ґрунтів, а також підтверджують відсутність антропогенної складової у вмісті важких металів.

На основі коефіцієнта місцевої міграції встановлено, що середня валова кількість металів у верхньому горизонті ґрунтів транселювіальних (підпорядкованих) ландшафтів менша порівняно з елювіальним (автономним) ландшафтом (мідь і залізо – в межах фону). Особливо інтенсивна міграція відбувається на гірсько-лісових ґрунтах порівняно з лучними (K_M сер. 0,63 і 0,84 відповідно).

Акумулюються рухомі форми заліза і марганцю (2,70 та 2,44 відповідно) згідно з коефіцієнтами місцевої міграції у верхньому горизонті ґрунтів схилів порівняно з автономним елементарним ландшафтом. Інтенсивніший цей процес під луками порівняно з лісом (1,62 та 1,30 відповідно). Проте рухомі форми інших елементів виносяться, як і їх валовий уміст. У цілому інтенсивність міграції зростає в ряду розрізів: № 2А < № 5 < № 2 < № 3 < № 1.

Попарний кореляційний та кластерний аналізи підтвердили певні зв'язки між властивостями ґрунтів і вмістом у них важких металів. Зауважимо, що кластерний аналіз краще візуально демонструє кореляції між окремими показниками (рис. 2 та 3) і, у свою чергу, підтверджується результатами кореляційного аналізу.

Так, парагенетичний ряд металів у буроземах Горганів утворюють нікель, хром, мідь та цинк. Інші елементи мають своєрідні особливості поведінки. Визначається кількість перелічених металів у ґрунтах, що досліджувалися перш за все актуальною кислотністю. Уміст валового свинцю та кадмію тісно пов'язаний із кількістю заліза і марганцю в ґрунті та вмістом гумусу. Від останнього залежать інші властивості, що визначалися: гідролітична кислотність, ємність поглинання, сума ввібраних основ (рис. 2 та 3). Під лучними фітоценозами з указаними елементами не асоціюється мідь (нікель, хром та цинк), а під лісовими – цинк (мідь, нікель і хром).

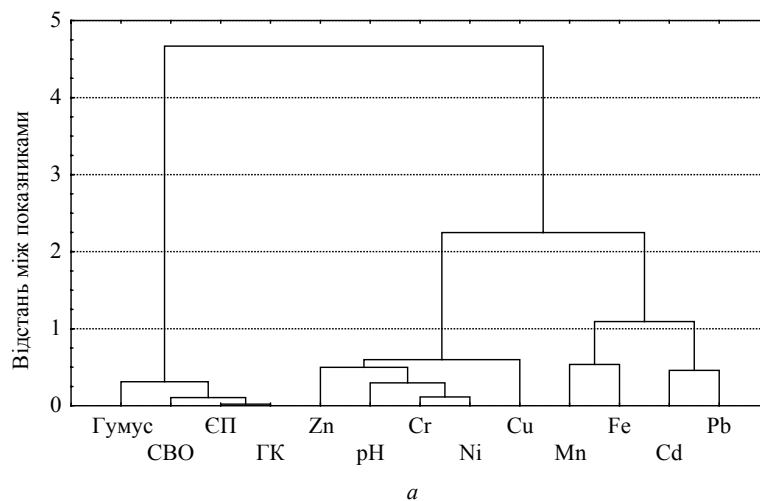
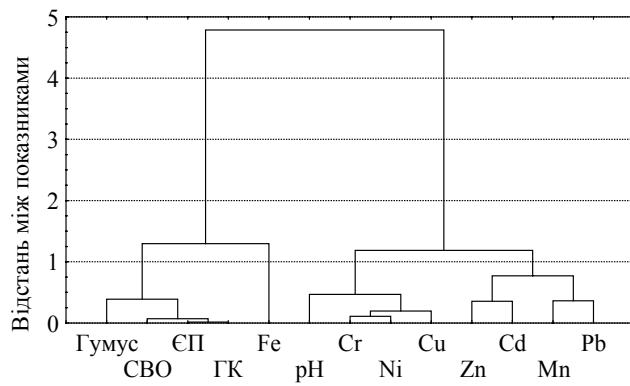
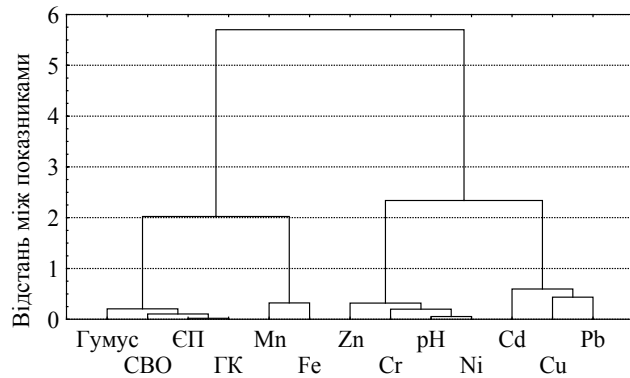

Рис. 2. Дерево зв'язків (Ward's method; 1-Pearson r) властивостей буроземів Горганів та валового вмісту важких металів: а – усі буроземи; б – гірсько-лісові; в – гірсько-лучні

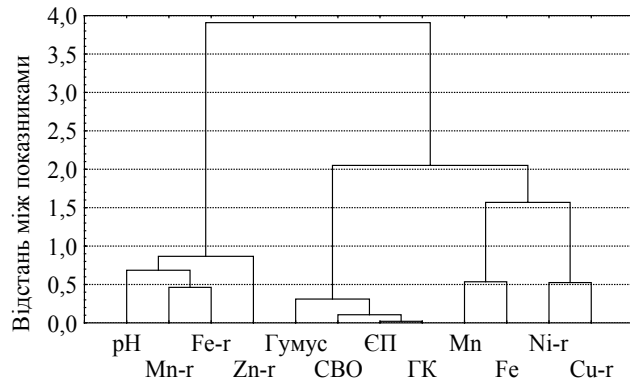

б

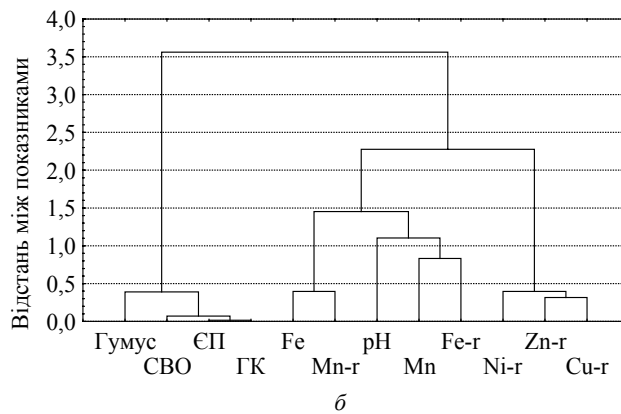
в

Рис. 2. Закінчення. Дерево зв'язків (Ward's method; 1-Pearson r) властивостей буроземів Горганів та валового вмісту важких металів: а – усі буроземи; б – гірсько-лісові; в – гірсько-лучні

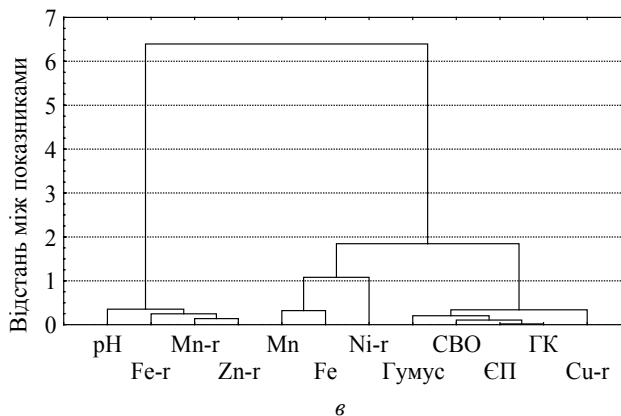

а

Рис. 3. Дерево зв'язків (Ward's method; 1-Pearson r) властивостей буроземів Горганів та вмісту рухомих форм важких металів: а – усі буроземи; б – гірсько-лісові; в – гірсько-лучні

б

б

Рис. 3. Закінчення. Дерево зв'язків (Ward's method; 1-Pearson r) властивостей буроземів Горганів та вмісту рухомих форм важких металів: а – усі буроземі; б – гірсько-лісові; в – гірсько-лучні

* * *

Результати кластерного аналізу в цілому підтверджують установлені кореляції. Виходячи з отриманих кластерів, можна для аналізу залишити із властивостей ґрунтів лише вміст гумусу (мультиколінеарність з гідролітичною кислотністю, ємністю поглинання і сумою ввібраних основ) та кислотність актуальну, що спрощує проведення множинної кореляції, практично не впливаючи на остаточні висновки.

ВИСНОВКИ

Установлено, що вміст важких металів вищий на гірсько-лучних ґрунтах, що є наслідком дії біоаккумуляції, меншої рухомості елементів та іншого характеру міграції внаслідок перерозподілу поверхневого стоку. Кількість елементів та їх профільний розподіл свідчать про відсутність антропогенної складової і може вважатися фоновією для буроземів Горганів. Особливістю геохімії буроземів Горганів, порівняно з іншими районами Карпат, є менший валовий вміст міді та понижена рухомість цинку, заліза і марганцю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Дмитрук Ю. М. Вплив природних умов середньогірських ландшафтів Покутсько-Буковинських Карпат на рухомість окремих важких металів // Наук. вісник Чернів. ун-ту. – Вип. 169. Біологія. – 2003. – С. 210-219.

Дмитрук Ю. М., Слюсарчук І. І. Оцінка вмісту нікелю в ґрунтах елементарних ландшафтів Покутсько-Буковинських Карпат на основі геохімічних коефіцієнтів // Ґрунтознавство. – 2003. – Т. 4, № 1–2. – С. 78-83.

Кабата-Пендиас А., Пендиас Х. Микроэлементы в почвах и растениях. – М.: Мир, 1989. – 440 с.

Касимов Н. С. Базовые концепции и принципы геохимии ландшафтов // Геохимия ландшафтов и география почв. – М.: Ойкумена, 2002. – С. 23-39.

Лабий Ю. М. Распределение рассеянных элементов в ландшафтах Восточных Карпат и Прикарпатья // Геологический журнал. – 1988. – № 4. – С. 23-28.

Перельман А. И. Геохимия ландшафта. – М.: Высш. шк., 1975. – 341 с.

Природа Українських Карпат / Під ред. К. І. Геренчука. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 266 с.

Руденко С. С., Дмитрук Ю. М. Селен в ґрунтах Буковини // Вісник аграрної науки. – 1999. – № 7. – С. 50-54.

Надійшла до редколегії 11.05.04